

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Історико-філологічний факультет

Кафедра всесвітньої історії та методики її навчання

І. В. БРУЯКО

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ДИСЦИПЛІНИ
**«ПІВДЕННИЙ ЗАХІД УКРАЇНИ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ
ПОГРАНИЧЧЯ»**

Одеса – 2025

УДК 930:94(477.7):008:323

Рецензенти:

Людмила НОВІКОВА – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін ОНУ імені І. І. Мечникова.

Лариса ЯНОВСЬКА – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методики її навчання історії, ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Затверджено вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», протокол №9 від 22 січня 2026 р.

Бруяко І. В. Методичні рекомендації до дисципліни «Південний захід України: цивілізаційне пограниччя» для здобувачів *третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності В9 Історія та археологія*. Одеса : Ун-т Ушинського, 2025. 32 с.

«Південний захід України: цивілізаційне пограниччя» – курс, який висвітлює універсальний історико-культурний статус регіону південного заходу України, що полягає у наявності тут зони діалогу культур який відбувався протягом тисячоліть. Методичні рекомендації призначені для здобувачів *третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності В9 Історія та археологія*. Наведено тематику й тезисне викладання лекційного курсу, план практичних занять, завдання для самостійної роботи та виконання ІНДЗ, тестові завдання, список рекомендованих джерел та літератури.

ЗМІСТ

Вступ. Опис навчальної дисципліни	4
Навчально-тематичний план дисципліни	7
Програма навчальної дисципліни. Теми лекційних занять.....	8
Теми практичних занять	11
Самостійна робота.....	13
Індивідуальне науково-дослідне завдання (ІНДЗ)	14
Тестові завдання	15
Контрольні питання для самоперевірки	25
Термінологічний словник	28
Рекомендовані джерела інформації	31

Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, ОНП, спеціальність, рівень вищої освіти	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма здобуття освіти	заочна форма здобуття освіти
Кількість кредитів - 3	В Культура, мистецтво та гуманітарні науки	Статус дисципліни: Обов'язкова	
Модуль – 1	Спеціальність: В9 Історія та археологія ОНП Історія та археологія	Рік підготовки:	
Змістових модулів - 2		1	1
Індивідуальне науково-дослідне завдання – доповідь з мультимедійною презентацією		Семестр	
Загальна кількість годин – 90		2	2
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2 самостійної роботи студента – 4	Рівень вищої освіти: третій (освітньо-науковий) Ступінь освіти: Доктор філософії (PhD)	Лекції	
		10	2
		Практичні, семінарські	
		14	4
		Лабораторні	
		Самостійна робота	
		56	74
		Індивідуальні завдання	
10	10		
Вид контролю: залік			

Навчальна дисципліна «Південний захід України: цивілізаційне пограниччя» орієнтована на отримання додаткових та поглиблених знань у межах концепції загального культурогенезу, та його особливостей у так званих контактних зонах, де відбувається безпосередній діалог культур різних часів. Регіони, де такі процеси мають систематичний, хоча й дискретний характер, займають окреме місце, як так звані «node points». Саме такий статус вважається підтвердженням для південного заходу України, де протягом тисячоліть, починаючи із доби енеоліту (6 тис. років тому) взаємодіяли між собою культурні світи Заходу та Сходу. Перший був представлений переважно

ранньоземлеробськими культурами та цивілізаціями, другий – скотарями та кочовиками євразійського степу.

В ході опанування матеріалу навчальної дисципліни узагальнюється фактологічний матеріал, визначити основні проблеми, аналізуються усталені погляди та нові підходи до концепції зон діалогу культур, що намітилися в сучасній археології та стародавній історії. Дисципліна передбачає ознайомлення з дискусійними питаннями в сучасному вивченні культурогенезу а також з історіографією найважливіших проблем курсу. Курс актуальний і необхідний для більш повного розуміння особливостей створення так званих контактних зон давніх культур та цивілізацій, допомагає сформувати у здобувачів освіти комплексне розуміння Південного заходу України як цивілізаційного пограниччя, дослідити його історико-культурну, політичну та економічну специфіку, механізми взаємодії різних етносів і державних утворень у регіоні, а також розвинути навички критичного аналізу джерел, методологічного підходу до історико-регіональних досліджень та оцінки впливу контактних процесів на формування локальної та регіональної ідентичності.

Мета навчальної дисципліни «Південний захід України: цивілізаційне пограниччя»: сформувати уявлення про політичний, соціальний та культурний аспекти Південно-Західної України як вузлового регіону на перехресті між заходом та сходом, півднем та північчю; уявлення про етнополітичну історію народів на Південному заході України протягом останніх трьох тисячоліть, з точки зору концепції контактної зони, що відображає взаємодію євразійської, середземноморської та європейської цивілізацій.

Дозвіл на використання ШІ: здобувачам вищої освіти дозволено використання генеративних інструментів штучного інтелекту (ШІ) для виконання письмових робіт, наукових досліджень та інших завдань. Однак робота повинна містити оригінальні висновки, аналіз та критичне осмислення.

Можливість перезарахування результатів навчання, отриманих у

неформальній освіті Мета: ця можливість надається для сприяння індивідуальним освітнім траєкторіям, визнання попереднього досвіду та досягнень здобувачів, а також для оптимізації їхнього навчального навантаження.

Очікувані результати вивчення дисципліни:

Знати:

- світовий досвід у дослідженні феномену пограниччя;
- концепт пограниччя у вітчизняних наукових дискурсах;
- методики дослідження векторів тяжіння та взаємодій на південному заході України;
- методологію аналізу історико-культурних та цивілізаційних процесів;
- історичне підґрунтя цивілізаційних процесів минулого на південному заході України;
- міжцивілізаційну ситуацію в історичному минулому та основні тенденції її розвитку на південному заході України.

Уміти:

- аналізувати еволюцію розвитку етнічних спільнот на південному Заході України, починаючи з VII ст. до н.е.;
- визначати специфіку урбанізаційних та модернізаційних процесів в регіоні;
- характеризувати дуалізм геополітичного і цивілізаційного процесів на теренах України;
- визначити основні тенденції розвитку цивілізаційних відносин між історичними народами України;
- аналізувати історичний досвід тенденцій та стосунків між цивілізаціями і народами на південному заході України;
- осмислювати з позицій сьогодення цивілізаційні процеси минулого на Півдні України.

ОПАНОВУЮЧИ ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ЗДОБУВАЧ ПОВИНЕН ДОТРИМУВАТИСЯ ПРИНЦИПІВ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ:

- сумлінно, вчасно й самостійно (крім випадків, які передбачають групову роботу) виконувати навчальні завдання, завдання проміжного та підсумкового контролю;
- бути присутнім на всіх навчальних заняттях, окрім випадків, викликаних поважними причинами;
- ефективно використовувати час на навчальних заняттях для досягнення навчальних цілей, не марнуючи його на зайві речі;
- сумлінно виконувати завдання з самостійної роботи, користуватися інформацією з надійно перевірених джерел, опрацьовувати запропоновані та додаткові літературні джерела та Інтернет-ресурси.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	Усього	у тому числі					Усього	у тому числі				
л		п	лаб	інд	с.р.	л		п	лаб	інд	с.р.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Змістовий модуль 1. Історична регіоналістика як наука. Ключові поняття та методологічні проблеми історичної регіоналістики.												
Тема 1. Система ключових понять історичної регіоналістики в контексті регіону південно-західної України.	15	2	2			11	15	1	2			14
Тема 2. Становлення і розвиток знань про регіони. Головні напрями дослідження.	17	2	4			11	17					
Змістовий модуль 2. Взаємодія цивілізаційних «генераторів народів» на південному заході України у I тис. до н. е. – XVIII ст.												
Тема 3. Південний захід України:	17	2	4			11	17		2			15

природна історико-географічна область та контактна зона. Перші урбаністичні та степові цивілізації (I тис. до н. е. – I тис. н. е.)								1				
Тема 4. «Генератори» народів в домонгольську та золотоординську добу.	16	2	2			12	16					15
Тема 5. Російсько-османське протистояння на південних теренах України як приклад зміни міграційної моделі (XV – XVIII ст.).	15	2	2			11	15					15
ІНДЗ	10				10						10	
Усього годин	90	10	14		10	56	90	2	4		10	74

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Історична регіоналістика як наука. Ключові поняття та методологічні проблеми історичної регіоналістики.

Тема 1. Система ключових понять історичної регіоналістики в контексті регіону південно-західної України.

Об’єктно-предметна сфера історичної регіоналістики. Семантика поняття «регіон». Регіони в контексті території України. Регіони у сучасній світовій системі. Методологія дослідження регіональності. Система основних понять: Проблема тезаурусу. Регіон і район. Регіоналізм. Регіоналізація. Регіональна політика. Регіональна ідентичність. Адміністративно-територіальна система. Унітаризм і федералізм.

Історична регіоналістика в системі наук про людину й довкілля. Регіоналістика й історична географія. Історична регіоналістика і краєзнавство. Історична регіоналістика і мікроісторія. Поняття про геоісторію і соціоприродну історію (СПІ). Поняття про аридні, гумідні і маргінальні зони.

Міграційні та автохтонні теорії на прикладі цивілізаційних процесів в регіоні південного заходу України. «Енвайронментальний детермінізм» А. Тойнбі. Теорія «виклику та відповіді» на прикладі південного заходу України. Біоенергетична історія Л. М. Гумільова. «Два подиха людства» К. Ясперса. Демографічні потоки як «подихи цивілізацій». Соціоприродна історія Е. Кульпіна і синергетика: «Біфуркація Схід-Захід».

Тема 2. Становлення і розвиток знань про регіони. Головні напрями дослідження.

Формування інформаційної бази історичної регіоналістики. Поява регіональної науки. Особливості розвитку української регіоналістики.

Основні напрями історичної регіоналістики. Регіональна історія. Історична урбаністика. Адміністративно-територіальний устрій в історичному вимірі. Історична лімологія.

Синергетичні принципи дослідження цивілізаційних та історико-культурних процесів. «Аттрактори» та «точки біфуркації». Теорія «генераторів народів».

Змістовий модуль 2. Взаємодія цивілізаційних «генераторів народів» на Південному заході України у I тис. до н.е. – XVIII ст.

Тема 3. Південний захід України: природна історико-географічна область та контактна зона. Перші урбаністичні та степові цивілізації (I тис. до н. е. – I тис. н. е.)

Південний захід України – стабільна природна область та контактна історико-географічна структура. Південний захід України як «аттрактор» цивілізаційних потоків народів Євразії: східного (монгольський), північного

(балтійський) і південного (балканський і східносередземноморський). Генератори та субгенератори. Ритми культуuroгенезу.

Південний захід України – «тупикова» частина євразійських степів, «демографічний котел», обмежений осіло-землеробським бар'єром. Інформаційна революція на межі бронзового і залізного віків. Поява вершництва. Поняття про кочовий спосіб виробництва. Південний захід України як «аттрактор» кіммерійського та скіфського вторгнень. «Країна споконвічної темряви і жаху». Хімеричні кіммерійці. Гіпербореї, галактофаги і гіпшемологи.

Ранні скіфи. Скифо-кіммерійські стосунки. Етнокультурна карта Геродота за археологічними даними. Скіфський похід Дарія I Гістапа. Царство Скіла. Калліпіді і алазони. «Велика Скіфія». Скіфо-фракійські відношення. Витіснення скіфів до Криму і до Добруджі Сармати. Готи і черняхівська культура. Етнополітична ситуація в Нижньому Подністров'ї та Подунав'ї в перших століттях н. е.

Грецька колонізація Північно-Західного Причорномор'я. Перші античні міста (Борісфен, Тира, Ніконій, Ольвія та ін.). Скіфи і греко-скіфські стосунки.

Похід Зопіріона на Ольвію. Гетська навала. Походи Бурбесті. Римська присутність.

Балтійський «генератор»: «Велике переселення слов'ян» у зв'язку з проблемами слов'янського етногенезу. Етнокультурна карта Північно-Західного Причорномор'я в середині та другій половині I тис. н.е. «Шлях від вярятів до греків» - південно-східний напрямок дії балтійського «генератора».

Тема 4. «Генератори» народів в домонгольську та золотоординську добу.

Східний «генератор»: навали печенігів і торків. Візантійсько-русько-печенізькі відносини. Половецька епоха. Дешт-и-Кипчак. «Лукоморські» і «дикі» половці, чорні клобуки. Північний «генератор»: походи руських князей проти кочовиків.

Східний генератор: праве крило Золотої Орди. Виникнення улусу Ногая і його розпад. Епоха Токти, Узбека і Джанібека. Чумна пандемія в Золотій Орді. Північний «генератор»: літовська колонізація та її наслідки. Проблема виникнення Хаджибея-Качибєя. Південний «генератор»: генуезька колонізація та захід «Генуезької Газарії» (Вічіна, Лікостомо, Монкастро, Джінестра, Флер де Лі, Порто Брако, Підеа та ін.).

Тема 5. Російське-османське протистояння на південних теренах України як приклад зміни міграційної моделі (XV-XVIII ст.).

Південний «генератор»: турецька експансія і турецькі міста-фортеці. Аккерман, Кілія, Ізмаїл, Очаків та ін. Хаджибей в XVI-XVIII ст. Східний «генератор». Виникнення Кримського ханаату та перших ногайських орд. «Малі ногаї» Історія мангитського юрта. Буджацька, Білгородська, Єдісанська орди та їхні історичні долі. Північний генератор. Українська колонізація Причорномор'я. «Ханська Україна». Задунайська Січ. Російсько-турецькі війни і російська колонізація.

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№ теми	Назва теми та форми проведення	Кількість годин	
		денна	заочна
1	Система основних понять та методологія дослідження регіональності. <i>Форма організації: семінар з виступами аспірантів</i>	2	2
2	Методологічні проблеми регіональної історіографії.	2	2
3	Південний захід України як контактна, природна історико-географічна структура <i>Форма організації: комбіноване семінарське заняття</i>	2	
4	Греко-варварські контакти в добу грецької колонізації Надчорномор'я. <i>Форма організації: семінар-дискусія</i>	2	
5	Цивілізаційний спадок давніх киммерійців, скіфів та сарматів України. <i>Форма організації: семінар-дискусія</i>	2	
6	«Генератори» народів в домонгольську та золотоординську добу. <i>Форма організації: семінар з виступами аспірантів</i>	2	

7	Південний «генератор»: турецька експансія і турецькі міста фортеці: Аккерман, Кілія, Ізмаїл, Очаків та ін. Хаджибей в XVI-XVIII ст. <i>Форма організації: комбіноване семінарське заняття</i>	2	
Разом		14	4

Тема 1. «Система основних понять та методологія дослідження регіональності».

Мета: формування у здобувачів освіти цілісного уявлення про понятійний апарат історичної регіоналістики та основні методологічні підходи до дослідження регіональності як історичного, соціокультурного й цивілізаційного феномена. Рекомендовано звернути увагу на зміст головного поняття курсу «Цивілізаційне пограниччя». Надати характеристику поняттям «етнічна різноманітність», «геополітика в історичній ретроспективі», «культурна спадщина». Схарактеризувати регіон, з точки зору діалогу культур різних часів. Під час вивчення теми слід проаналізувати такі підходи: історико-географічний (вплив простору на історичні процеси); цивілізаційний (регіон як зона взаємодії цивілізацій); соціокультурний (ментальність, традиції, ідентичності); фронтірний (регіон як простір взаємодії та конфліктів); міждисциплінарний (поєднання історії, соціології, антропології, географії). Важливо звернути увагу на переваги й обмеження кожного підходу.

Рекомендації до самостійної роботи:

1. Опрацювати навчальну та наукову літературу з історичної регіоналістики.
2. Порівняти різні визначення поняття «регіон» у працях українських і зарубіжних дослідників.
3. Проаналізувати приклад конкретного історичного регіону (наприклад, Південний Захід України) з позицій різних методологічних підходів.
4. Підготувати короткі тези або таблицю порівняння підходів.

Тема 2. «Методологічні проблеми регіональної історіографії».

Мета: ознайомити здобувачів освіти із специфікою наукових підходів до регіональної історії, критично оцінювати джерела та розуміти методологічні проблеми регіональної історіографії. Звернути увагу на динаміку розвитку методології проблеми, зважаючи на виникнення та формування таких понять як «мультидисциплінарний підхід», ідентичність населення регіону та межі локації окремих угруповань, джерела та інтерпретація (особливості збору та критика), інтернаціоналізація дослідницького процесу.

Розібрати поняття «рефлексія» та з'ясувати місце історіографії в ряду «рефлексивних дисциплін». Обговорити інтерпретаційні труднощі: суб'єктивність авторів, вплив політичного та культурного контексту.

Рекомендації до самостійної роботи:

1. Вивчити трансформацію терміна «регіон» у сучасній науці: від географічного простору до соціокультурного конструкту.
2. Осмислити різницю між «краєзнавством» та «регіональною історією» в контексті методологічного оновлення межі ХХ–ХХІ століть.
3. Провести критичний аналіз історіографічної праці (за вибором), визначити її методологічні сильні та слабкі сторони.

Тема 3. «Південний захід України як контактна, природна історико-географічна структура»

Мета: Ознайомити студентів із природно-географічними та історико-культурними особливостями Південного заходу України, розкрити його роль як контактної території, сформувати вміння аналізувати регіон у широкому історико-географічному контексті. Необхідно проаналізувати географічне положення регіону з точки зору історичної та фізичної географії, визначити кліматичні умови в історичній динаміці (звернути увагу на обумовленість кліматичних змін). Схарактеризувати загальну популяційну динаміку в регіоні в праісторичну та ранньоісторичну добу. Визначити головні моделі економічної стратегії населення регіону з огляду на клімат та ландшафт.

При вивченні теми слід поєднувати аналіз природних умов і історичних процесів, звертати увагу на перехідні зони, де відбувалося культурне, економічне та політичне взаємопроникнення. Рекомендовано використовувати картографічні матеріали та сучасні ГІС-технології для наочного відображення контактності регіону.

Рекомендації до самостійної роботи:

1. Скласти карту природно-географічних елементів Південного заходу України та відзначити контактні зони.
2. Визначити ключові фактори, які формували історико-культурну специфіку регіону.
3. Підготувати коротку доповідь про роль річкових систем у формуванні контактного характеру регіону.

Тема 4. «Греко-варварські контакти в добу грецької колонізації Надчорномор'я».

Мета: Сформувати у студентів розуміння характеру контактів між грецькими колоністами та місцевим населенням (варварами) Надчорномор'я, опанувати методи джерельного аналізу, критично оцінювати історичні та археологічні свідчення. При вивченні теми слід розглянути історичний контекст давньогрецької колонізації та проаналізувати її причини. Схарактеризувати географію і розташування колоній та історіографію вивчення основних грецьких колоній на території Надчорномор'я. Проаналізувати взаємодію між грецькими колоністами та місцевими варварами, включаючи торгівлю, культурний обмін, конфлікти та асиміляцію.

Для кращого розуміння контактів рекомендовано створювати картографічні схеми розташування колоній і етнічних груп; порівнювати письмові та археологічні джерела для їх комплексного аналізу. Звертати увагу на різні аспекти взаємодії: економічний, військовий, культурний. Використовувати таблиці, схеми та діаграми для систематизації інформації.

Рекомендації до самостійної роботи:

1. Проаналізувати приклад конкретної колонії та описати її контакти з місцевими племенами.
2. Визначити основні види економічного обміну між греками і варварами.
3. Укласти таблицю «Культурні впливи грецької колонізації на місцеве населення».
4. Порівняти дані античних авторів з археологічними знахідками та зробити висновки про достовірність джерел.

Тема 5. «Цивілізаційний спадок давніх кіммерійців, скіфів та сарматів в Україні».

Мета: Ознайомити студентів із культурною, матеріальною та духовною спадщиною давніх кочових народів України, сформувати навички аналізу археологічних джерел та історико-культурних процесів. Вивчаючи тему, слід визначити історичний контекст появи цих народів, їх контактів з іншими цивілізаціями та впливу на регіон Південного Заходу сучасної України. Слід схарактеризувати археологічні пам'ятки, та окремі знахідки, які свідчать про спосіб життя, культуру та традиції цих народів. Розглянути соціальну структуру цих суспільств, військову організацію, пам'ятки мистецтва. Надати оцінку впливу кіммерійців, скіфів та сарматів на розвиток земель сучасної України, їхню історію та культуру.

В ході підготовки до практичного заняття слід порівнювати матеріальну культуру різних кочових народів для виділення специфічних рис та запозичень; звертати увагу на взаємозв'язок кочового способу життя та соціальної організації. Рекомендовано використовувати картографічні схеми для відображення розселення племен та контактних зон. Вміти аналізувати знахідки не лише як артефакти, але й як елементи соціальної культурної структури.

Рекомендації до самостійної роботи:

1. Скласти таблицю «Матеріальна культура кіммерійців, скіфів та сарматів».

2. Визначити елементи спадщини, які вплинули на культуру пізніших народів України.

3. Підготувати коротку доповідь про взаємодію скіфів із грецькими колоніями.

4. Проаналізувати конкретний курган або археологічну знахідку і описати її культурне значення.

Тема 6. «Генератори» народів в домонгольську та золотоординську добу».

Мета: Ознайомити студентів із поняттям «генератори народів» та роллю ключових процесів і персоналій у формуванні народів та етнічних спільнот у домонгольський період та часи Золотої Орди; сформувати навички аналізу історичних джерел і процесів етногенезу.

Для повного розкриття теми слід вміти характеризувати археологічні та писемні джерела, зокрема, характеризувати монгольську імперію, її утворення. Розглянути вплив кочових народів (хозари, печеніги, половці) на життя східних слов'ян. Виокремити та проаналізувати основні осередки культурогенезу в X – XIV ст. (держави на місті імперії Чингис-хана, Волзька Булгарія, держава хорезмшахів, міські центри Північного Причорномор'я).

В ході підготовки до практичного заняття слід звертати увагу на різні рівні генераторів: політичний, соціальний, культурний, релігійний; вміти порівнювати процеси етногенезу в домонгольський та золотоординський період. Вміти критично оцінювати джерела, враховуючи їх політичну та культурну заангажованість. Для кращого розкриття теми використовувати карти та схеми для візуалізації контактних зон, міграцій та адміністративного впливу.

Рекомендації до самостійної роботи:

1. Укласти хронологічну таблицю ключових подій домонгольської та золотоординської доби, що сприяли формуванню етнічних груп.

2. Проаналізувати роль Київської Русі та Золотої Орди як генераторів народів.

3. Підготувати коротку характеристику етнічних спільнот, що сформувалися під впливом монгольської навали.

4. Створити схему «Генератори народів та їх вплив на етногенез» із зазначенням політичних, соціальних і культурних чинників.

Тема 7. «Південний «генератор»: турецька експансія і турецькі міста фортеці: Аккерман, Кілія, Ізмаїл, Очаків та ін. Хаджибей в XVI-XVIII ст.».

Мета: Ознайомити здобувачів освіти із процесами турецької експансії на південні українські землі, з особливостями фортифікаційних міст та їх роллю як генераторів етнокультурних, економічних і політичних процесів у регіоні.

Перш за все, треба з'ясувати, як саме Османська імперія розширювала свій вплив у Східній Європі та Причорномор'ї в цей період. Стисло охарактеризувати міські центри Північного Причорномор'я: Аккерман, Очаків, Ізмаїл, Кілія, Хаджибей. Розглянути як вплинули на долю цих міст-фортець російсько-турецькі війни. Визначити роль Кримського ханства у відносинах між Османською імперією та цими містами.

При вивченні теми слід використовувати карти для відображення контактних зон, портів і транспортних шляхів. Слід звертати увагу на взаємодію турків із місцевими етнічними групами та іншими сусідніми державами. Звернути увагу на архітектурні залишки фортець для розуміння військової та адміністративної організації і порівнювати фортеці як політичні та економічні генератори з іншими контактними зонами України.

Рекомендації до самостійної роботи:

1. Укласти карту турецьких міст-фортець на території сучасної Південної України та позначити стратегічні водні шляхи.

2. Проаналізувати економічну роль фортеці (за вибором) у XVI–XVIII ст.

3. Підготувати таблицю «Міста-фортеці та їх функції» (військова, адміністративна, економічна, культурна).

САМОСТІЙНА РОБОТА

Назва теми	Кількість годин		Форми контролю
	денна	заочна	
Тема 1. Історична регіоналістика і мікроісторія. Історична регіоналістика в системі наук про людину й довкілля.	11	14	Індивідуальна, групова співбесіда, усне опитування, перевірка практичних завдань
Тема 2. Особливості розвитку української регіоналістики.	11	15	
Тема 3. Перші урбаністичні цивілізації південного заходу України.	11	15	
Тема 4. Велике переселення народів як модель теорії «генераторів» народів.	11	15	
Тема 5. Російське-османське протистояння на південних теренах України як приклад зміни міграційної моделі.	11	15	
Разом	56	74	

ІНДИВІДУАЛЬНЕ НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ЗАВДАННЯ (доповідь з мультимедійною презентацією)

№ з/п	Тематика (за вибором)	Кількість годин	
		денна	заочна
1	Доповідь з мультимедійною презентацією (відповідно до теми дисертаційного дослідження із врахуванням індивідуальної траєкторії здобувача)		
	Разом	10	10

Здобувач при виконанні ІНДЗ повинен дотримуватися принципів **академічної доброчесності**, не допускати академічний плагіат та інші форми академічної недоброчесності, визначені законодавством України.

Відповідно до статті 42 Закону України «Про освіту» порушенням академічної доброчесності вважається:

академічний плагіат - оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства;

самоплагіат - оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів;

фабрикація - вигадування даних чи фактів, що використовуються в освітньому процесі або наукових дослідженнях;

фальсифікація - свідомо зміна чи модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень;

списування - виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, крім дозволених для використання, зокрема під час оцінювання результатів навчання;

обман - надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу; формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Поява культур в регіоні сталася в період:

- а) Нижнього палеоліту
- б) Верхнього палеоліту
- в) Мезоліту
- г) Неоліту
- д) Енеоліту

2. Перші осілоземлеробські культури виникли:

- а) у Північній Америці
- б) в Україні
- в) у Єгипті
- г) на Близькому Схід
- д) у Передній Азії

3. Зона культурного діалогу на південному заході України виникла в:

- а) Палеоліті
- б) Мезоліті
- в) Неоліті

г) Енеоліті

4. Перші кочові суспільства виникли

а) Азія

б) Європа

в) Африка

г) Америка

5. До енеолітичних культур південного заходу України відносяться

а) Трипільська

б) Буго-Дністровська

в) Гумельниця

г) Вінча-Турдаш

д) Боян

6. Кіммерійці були відомі як:

а) Вправні мореплавці

б) Перші кочові племена, що з'явилися на території України, освоївши коня.

в) Засновники перших міст-держав

г) Перші землероби на теренах України

7. Який з цих артефактів найбільш тісно пов'язаний зі скіфською культурою?

а) Трипільська кераміка

б) Золота пектораль з кургану Товста Могила

в) Римські монети

г) Рунічні камені

8. Сармати відрізнялися від скіфів тим, що:

- а) Вони були осілими землеробами
- б) Вони поклонялися іншим богам
- в) У їхньому суспільстві жінки відігравали більш значну роль
- г) Вони не використовували коней

9. Який з цих курганів вважається одним з найважливіших місць поховання скіфських царів?

- а) Дідовичі
- б) Мамай-гора
- в) Товста Могила
- г) Хортиця

10. Який тип озброєння був характерний для скіфських воїнів?

- а) Мушкети
- б) Короткий меч - акінак
- в) Бойові коси
- г) Списи з отруйними наконечниками

11. Який період історії охоплює епоха грецької колонізації Північного Причорномор'я?

- а) VIII-VI ст. до н.е.
- б) VII-V ст. до н.е.
- в) VI-IV ст. до н.е.
- г) V-III ст. до н.е.

12. Яке з перелічених міст НЕ було засноване греками на території Північного Причорномор'я?

- а) Ольвія
- б) Херсонес
- в) Тіра

г) Київ

13. Який народ чи племена були основними сусідами грецьких колоній у Північному Причорномор'ї?

- а) Римляни
- б) Скіфи
- в) Готи
- г) Гуни

14. Яким був основний мотив грецької колонізації Північного Причорномор'я?

- а) Поширення демократії
- б) Торгівля та пошук нових земель
- в) Військові завоювання
- г) Поширення релігії

15. Який товар був одним з основних предметів експорту з Північного Причорномор'я до Греції?

- А) Оливкова олія
- Б) Вино
- В) Зерно
- Г) Тканини

16. Встановіть відповідність між грецьким містом-колонією та його розташуванням:

- 1) Ольвія
- 2) Херсонес
- 3) Пантікапей
- а) Кримський півострів
- б) Поблизу сучасного Миколаєва

в) Поблизу сучасного Севастополя

17. Вкажіть, чи є твердження правдивим (так) або неправдивим (ні):

Грецькі колонії в Північному Причорномор'ї були повністю незалежними від грецьких міст-метрополій. (так/ні)

Греки активно переймали культурні звичаї та вірування у місцевих племен. (так/ні)

Грецька колонізація не вплинула на розвиток місцевих племен. (так/ні)

18. Який з перелічених факторів НЕ сприяв формуванню східнослов'янської державності в домонгольську добу?

а) Розвиток торгівлі шляхом "із варяг у греки"

б) Прийняття християнства

в) Постійні внутрішні міжусобиці

г) Напади кочових племен

19. Яка з перелічених подій мала найбільший вплив на зміцнення південно-західної політики Київської Русі?

а) Любецький з'їзд князів

б) Походи Святослава Ігоровича

в) Заснування Москви

г) Прийняття "Руської правди"

20. Яке з перелічених тверджень найкраще характеризує політичну систему Золотої Орди?

а) Централізована монархія з сильною місцевою автономією

б) Демократична республіка з виборними правителями

в) Слабка конфедерація племен, що постійно воюють між собою

г) Теократична держава, де влада належала духовенству

21. Який з перелічених наслідків монгольської навали був найбільш руйнівним для економіки Київської Русі?

- а) Знищення міст і ремісничих центрів
- б) Запровадження ясаку (данини)
- в) Зміна торговельних шляхів
- г) Переселення населення до інших регіонів

22. Яка імперія здійснювала активну експансію в Північному Причорномор'ї в XVI-XVIII століттях?

- а) Річ Посполита
- б) Османська імперія
- в) Московське царство
- г) Священна Римська імперія

23. Яке з перелічених міст-фортець не було захоплене Османською імперією у XVI столітті?

- а) Аккерман
- б) Кілія
- в) Ізмаїл
- г) Київ

24. Яке місто, відоме як Хаджибей, згодом отримало назву Одеса?

- а) Аккерман
- б) Кілія
- в) Очаків
- г) Хаджибей

25. Яка з цих фортець розташована на правому березі Дністра?

- а) Очаків
- б) Аккерман

в) Ізмаїл

г) Кілія

26. Які фактори сприяли турецькій експансії в Північному Причорномор'ї?

а) Внутрішня слабкість Кримського ханства

б) Боротьба з католицькою експансією

в) Прагнення контролю над торговельними шляхами

г) Розширення території для ведення сільського господарства

27. Які наслідки мала турецька експансія для українських земель?

а) Збільшення кількості козацьких повстань

б) Зростання економічної могутності українських міст

в) Постійна загроза нападів татарських орд

г) Встановлення тісних культурних зв'язків з Османською імперією

28. Встановіть відповідність між містом-фортецею та його географічним розташуванням:

1) Аккерман

2) Кілія

3) Очаків

а) Гирло Дніпра

б) Гирло Дунаю

в) Дністровський лиман

Контрольні питання для самоперевірки

1. Що таке історична регіоналістика як напрям історичних досліджень?
2. У чому полягає відмінність між регіональною історією та краєзнавством?
3. Які основні методологічні підходи використовує історична регіоналістика?
4. Яке місце історичної регіоналістики в системі історичних наук?
5. Що означає поняття «пограниччя» в історичній науці?

6. Чим відрізняється політичне, культурне та цивілізаційне пограниччя?
7. Які риси характерні для цивілізаційного пограниччя?
8. Чому Південно-Західну Україну можна розглядати як простір пограниччя?
9. Яку роль відіграє регіональна ідентичність у формуванні історичної пам'яті?
10. Що таке культурна та соціальна мобільність у регіональному контексті?
11. Які типи джерел використовуються в історичній регіоналістиці?
12. Яке значення мають археологічні, картографічні та статистичні джерела для вивчення регіону?
13. Як міждисциплінарні підходи (географія, антропология, культурологія) доповнюють регіоналістичні дослідження?
14. Яке значення мають торговельні, міграційні та військові комунікації для розвитку регіону?
15. Які історико-географічні особливості Південно-Західної України вплинули на її розвиток?
16. Які цивілізаційні впливи формували регіон (античний, степовий, османський, імперський)?
17. У чому полягає мультикультурність регіону та як вона проявлялася історично?
18. Як регіоналістичний підхід впливає на інтерпретацію історії Південно-Західної України?
19. Що означає поняття «генератори народів» у сучасній історіографії?
20. Чи були греко-варварські контакти переважно мирними чи конфліктними?
21. Чи можна говорити про формування «греко-варварського синтезу» в Надчорномор'ї?
22. Яку роль греко-варварські контакти відіграли в розвитку регіону?
23. Чи можна вважати Надчорномор'я прикладом раннього цивілізаційного пограниччя?
24. Які елементи матеріальної й духовної культури кочовиків збереглися в історичній пам'яті України?

25. Схарактеризуйте значення степових цивілізацій для формування України як цивілізаційного пограниччя.
26. Чи можна вважати кіммерійців, скіфів і сарматів окремими цивілізаціями?
27. У чому полягає унікальність спадку кіммерійців, скіфів і сарматів порівняно з іншими кочовими культурами Євразії?
28. Наскільки цивілізаційний спадок кочовиків актуальний для сучасної української ідентичності?
29. Яку роль відігравали військові союзи та конфедерації у формуванні нових етносів?
30. Як взаємодія кочових і осілих спільнот впливала на етногенез?
31. Як домонгольські степові імперії впливали на етнічну карту Східної Європи?
32. Схарактеризуйте роль тюркізації та ісламізації у формуванні нових спільнот.
33. Як золотоординський чинник вплинув на кримських татар, ногайців та інші народи?
34. Яке значення мають процеси домонгольської та золотоординської доби для розуміння сучасної етнічної карти регіону?
35. Назвіть основні етапи та напрями османської експансії в регіоні у XV–XVIII ст.
36. Схарактеризуйте роль Кримського ханства у поширенні османського впливу на українські землі.
37. Які військово-стратегічні та економічні чинники зумовили зацікавлення Османської імперії Північним Причорномор'ям?
38. Як османська експансія вплинула на баланс сил між Османською імперією, Річчю Посполитою, Московією та козацьким світом?
39. Опишіть значення фортець у системі османського прикордоння.
40. Розкажіть про Аккерман (Білгород-Дністровський): його військова, адміністративна та торговельна функції.

41. Схарактеризуйте Кілію та Ізмаїл як дунайські форпости Османської імперії.
42. Опишіть Очаків як ключовий стратегічний центр Північного Причорномор'я.
43. Опишіть Хаджибей у XVI–XVIII ст.: від прикордонного пункту до важливого торговельного вузла.
44. Наскільки османський період визначив подальший розвиток Півдня України?

Термінологічний словник

Анексія – насильницьке приєднання, загарбання однією державою або частини, або всієї території іншої держави.

Археологічна культура – комплекс типових речей, поховальних обрядів та поселень, що характеризує певну етнічну чи культурну спільноту.

Генератор народів – історичний регіон, у якому відбувалося формування, змішування різних етносів та подальша міграція нового етнокультурного утворення (наприклад, Центральна Азія в ранньому залізному віці).

Геополітика – наука яка вивчає вплив географічних чинників (розташування, ресурси, клімат) на політичні процеси, міжнародні відносини, формування держав та їхню стратегію, а також аналізує, як суб'єкти політики (держави) використовують простір для реалізації своїх інтересів.

Греко-варварські контакти – взаємодія між античними грецькими громадами та місцевими кочовими й осілими племенами (скіфи, сармати, фракійці).

Грецька колонізація Північного Причорномор'я – процес заснування грецьких полісів (Ольвія, Тіра, Ніконій та інші) у VII–V ст. до н.е., що започаткував інтенсивні греко-варварські контакти.

Етнос – стійка історично сформована спільнота людей, позачасова, позатериторіальна, позадержавна, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою), яка усвідомлює власну єдність та відмінність від інших подібних спільнот.

Імперський проєкт – стратегія включення регіону до політичного, економічного та культурного простору імперій (Османської, Російської, Австро-Угорської).

Історична інтерпретація – спосіб тлумачення подій життя людини та суспільства з позицій історичної науки та її наукових шкіл; точка зору на історичний процес або його частину.

Історична урбаністика – галузь знань, що вивчає міста як цілісні соціокультурні феномени, досліджуючи їхню історію, розвиток, урбанізацію як процес, міське господарство, самоврядування та культуру, фокусуючись на унікальних рисах міст і формуванні їхніх атрибутів.

Історіографія – історія історичної науки в цілому; сукупність досліджень, присвячених конкретній темі або історичній епосі; наукова дисципліна, що вивчає історію історичної науки.

Колонізація – процес заселення та господарського освоєння територій новими спільнотами; у регіоні Південного Заходу України включає грецьку, римську, османську, російську та внутрішню українську колонізацію.

Контактна зона – територія регулярних економічних, культурних і політичних взаємодій між різними спільнотами без обов'язкової домінації однієї з них.

Концепція – система поглядів на явище; спосіб тлумачення певних явищ, основна ідея будь-якої теорії.

Кочова цивілізація – тип суспільної організації, заснований на мобільному скотарстві, військовій мобільності та сакралізації степового простору.

Мікроісторія – напрям історичної науки, що досліджує життя невеликих територій та популяцій, наприклад, окремої сім'ї, села, містечка чи невеликої спільноти, щоб зрозуміти повсякденне життя, менталітет та культурні практики, виходячи за рамки традиційних великих структур та глобальних процесів.

Міста-фортеці – укріплені поселення, що виконували стратегічну, оборонну та адміністративну функції.

Мультиетнічність – співіснування в регіоні різних етнічних груп (українці, молдовани, болгари, гагаузи, греки, євреї, татари тощо).

Мультиконфесійність – наявність різних релігійних традицій (православ'я, католицизм, іслам, юдаїзм, протестантизм).

Османська експансія – політичне, військове й культурне поширення Османської імперії на землі Південного Заходу України у XV–XVIII ст.

Південний Захід України – історико-географічний регіон, що охоплює території сучасних Одеської, Миколаївської, частково Вінницької, та Кіровоградської областей; зона контактів степових, балканських і причорноморських світів.

Погранична ідентичність – багаторівнева система самоусвідомлення населення, сформована під впливом кількох культурних традицій, мов і релігій.

Подунав'я – історико-культурний регіон нижньої течії Дунаю, зона перетину слов'янського, балканського, османського та західноєвропейського впливів.

Регіоналістика – міждисциплінарна наука, яка вивчає територіальну організацію життя суспільства та процеси регіоналізації (географічної, політичної, економічної, культурної).

Регіональна історіографія – сукупність наукових досліджень, присвячених історії окремого географічного або культурного регіону.

Регіональна історія – напрям історичних досліджень, що вивчає локальні процеси в їхній взаємодії з загальнонаціональними та глобальними тенденціями.

Регіональний підхід – науковий підхід, в рамках якого поставлена проблема розглядається в рамках окремого регіону України або іншої держави як певного територіального соціуму в історико-культурному контексті та з урахуванням його господарської та культурної однорідності.

Сакралізація – процес надання чомусь (ідеї, предмету, людині, явищу) сакрального, тобто священного, релігійного значення та властивостей; поширення релігійних норм на світські явища.

Степовий коридор – транзитний простір міграцій, військових походів і торгівлі, що з'єднував Європу та Азію через територію Південної України.

Турецькі міста-фортеці – укріплені адміністративно-військові центри Османської імперії (Аккерман, Кілія, Очаків, Ізмаїл, Хаджибей).

Фронтир – нестабільна прикордонна зона між різними цивілізаційними, етнічними чи політичними світами, що характеризується підвищеною мобільністю населення та соціальними трансформаціями.

Хаджибей – османська фортеця й порт, попередник Одеси; важливий пункт чорноморської торгівлі та військової присутності.

Цивілізаційна спадщина – сукупність матеріальних, культурних, соціальних і ментальних надбань попередніх епох, що впливають на сучасний розвиток регіону.

Цивілізаційне пограниччя – простір тривалого співіснування, взаємодії та конфліктів різних цивілізацій, культур, релігій і політичних систем, що формує особливу соціокультурну динаміку регіону.

Цивілізація – велика спільнота людей з унікальними соціально-політичними, економічними та культурними рисами, що характеризується спільними цінностями, світоглядом і рівнем розвитку (міста, державність, писемність, наука, мистецтво) впродовж певного періоду часу (процес зародження, розвиток, загибель чи перетворення цивілізації).

Рекомендовані джерела інформації Основна література

1. Верменич Я. В. Україна : історичний простір ідентичності / НАН України. Ін-т історії України ; Я. В. Верменич ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2025. 666 с.
2. Красножон А., Красовицький А. 10 розмов про історію України. Харків: Фоліо, 2024. 384 с.
3. Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь. Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020. 356 с.
4. Ardelean F. N., Fodor G., Magina L., Cimpeanu L. From Medieval Frontiers to Early Modern Borders in Central and South-Eastern Europe (Eastern and Central European Studies, 6). Oxford: Peter Lang, 2022. 330 p.
5. On the Borders of World-Systems: Contact Zones in Ancient and Modern Times (Ed. Margaryan Y.) Oxford: Archaeopress Archaeology, 2021. 148 p.

Допоміжна література

1. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ.: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
2. Верменич Я. В. Кордони та пограниччя в дискурсивному просторі соціогуманітаристики: теоретичні проєкції / Я. В. Верменич // [Вісник Національної академії наук України](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2021_7_12). 2021. № 7. С. 55-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2021_7_12
3. Верменич Я. В. Історична регіоналістика: навчальний посібник /ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 412 с. URL: <https://www.academia.edu/24548147/>
4. Верменич Я. В. Південна України на цивілізаційному пограниччі. /ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 482 с. URL: <https://nsku.org.ua/wp-content/uploads/2016/03/Південна-Україна-на-цивілізаційному-пограниччі.pdf>
5. Верменич Я. В. Регіональна аналітика в Україні: сучасні дискурси соціогуманітаристики. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 110 с.
6. Верменич Я. В. Українсько-російське пограниччя у просторі конфлікту ідентичностей в історії та сучасності /Відповідальний редактор В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 331 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018161>
7. Залізняк Л. Л. Неолітизація України. Від «східного імпульсу» до «балканізації». *Магістеріум. Археологічні студії*. 2018. Вип. 70. С.4-16. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DB
8. Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27-28 січня 2021 року) / За ред. П. Леньо. Ужгород: ТОВ РІК-У, 2022. 280 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/56282.pdf>

9. Серета О. Г. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса : Астропринт, 2015. 312 с.
10. Студенніков І. Регіоналістика і регіонознавство: проблеми методології та категоріального апарату. Регіональна історія України: зб. наук. статей. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2007. Вип. 1. С. 67–78.
11. Хромов К. К. «Блукаючи шляхами «Via Tatarica» (проблеми визначення торгових шляхів джучидської доби на теренах сучасної України). *Український нумізматичний щорічник*. 2019. Випуск 3. С.54-61. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khromov_Kostiantyn/Blukaiuchy_shliakhamy_Via_Tatarica_problemy_vyznachennia_torhovykh_shliakhiv_dzhuchydskoi
12. A companion to border studies (Th. M. Wilson and H. Donnan ed.). Oxford: Blackwell Publishing Ltd. 2012. 593 p. URL: https://download.e-bookshelf.de/download/0000/5947/78/L-G-0000594778-0002385682.pdf?utm_source=chatgpt.com
13. Bruiako I. V. Specific of trade-economic relations within the North-Western Black Sea region in the antiquity. *Археологія*. 2020. No.4. С.5-11.
14. Bruiako I. V. The cemetery of the Cernavoda I culture at Orlovka-Kartal. *Godisnjak/Jahrbuch*. 2022. No.51. P.5-34.
15. Langer C., Fernández-Götz M. Boundaries, Borders and Frontiers: Contemporary and Past Perspectives. *eTopoi. Journal for Ancient Studies*. 2020. V. 7. P. 33-47.
16. Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands (Bartov O., Weitz E. D., eds.). Indiana University Press, 2013. 528 p. URL: https://prussia.online/Data/Book/sh/shatterzone_of_empires/Shatterzone.pdf

Інформаційні ресурси

1. Бібліотека ПНПУ імені К.Д.Ушинського: офіційний сайт. URL: <https://library.pdpu.edu.ua/>
2. Інститут історії України НАН України: офіційний сайт URL: www.history.org.ua
3. Міністерство освіти і науки України: офіційний сайт. URL: <http://www.mon.gov.ua>
4. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського: офіційний сайт URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>
5. Одеська національна наукова бібліотека: офіційний сайт. URL: <http://odnb.odessa.ua/>.
6. Journal *Arheologia*: офіційний сайт. URL: <https://arheologia.com.ua/index.php/arheologia/issue/archive>